

ГАЛОПОМ З ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ КРІЗЬ ЄВРОПУ НА МАЙДАН

Статтю присвячено сутнісним характеристикам інтелігенції ХІХ— ХХст. Увагу акцентовано на ролі української інтелігенції під час Помаранчевої революції 2004 р.

Помаранчева революція на якийсь час полонила світ, до тієї міри, що з перших шпальт світової преси її зумів змити тільки неперевершений досі цунамі. Стояння на снігу, а не будь-який інший аспект тих знаменних виборів, проломило інформаційний мур, що бовванів довкруги України. Всім довели, що Україна не опудало на периферіях когось чи чогось, а повноцінна, цікава держава, яку варто вивчати і яка гідна зрозуміння, а не самих здогадів, припущень чи сенсацій. Дисципліноване стояння сотні тисяч незорганізованих громадян України полонило симпатії світу та зацікавлення науковців і коментаторів. Вони відразу намагалися вибудувати теоретичні підложжя помаранчевого руху, докопатися до розподілу сил та способів його функціонування.

Незалежно від того, яким шляхом піде Україна, коментатори, а згодом і науковці намагалися простежити, хто і як зумів зорганізувати та провести останню фазу президентських виборів в Україні 2004 р. Як постала Помаранчева революція? Яке її місце в іконостасах революцій? Чи взагалі це явище гідне терміна «революція»? Де його місце в алгоритмі політичних рухів? Говориться про сербів, грузинів, польську Солідарність. Та ці аналогії не вражають. Щось не зовсім так. Стільки доброзичливого народу, такі великі маси з усміхом на лицах,

стільки співу і — так — чистої любові! Коли в історії було щось подібне? Море народу, один допомагає іншому, і військо не йде проти людей! Де таке було? Намацально, точно так само?

Найближче, найбільш іконно подібне — це Берлін 1989 р., коли народ ломить мур, а поліція і військо поблажливо стоїть поруч. Берлін — це була одна коротко окреслена в межах часу політично-суспільна ейфорія. Мур впав, Німеччина одна, Європа знову ціла. Для Європи падіння берлінського муру стало більш знаменною подією, ніж розлам Союзу. За винятком фашизму, пересічна західна людина сприймає Європу як цілість, яка закінчується десь на сході, де починається незнаний, атому і небезпечний Схід. Події в ССРСР і, відповідно, в Росії — не викликають прямої тривоги, бо всі знають, що там завжди панує якийсь політичний тиск. А от розпад Союзу загрожував незнаним, тому небезпечним і тривожним. Чого чекати від непізної України, якщо вона йде не тим шляхом, що Росія? Від Києва, що десь там на периферії чи то Європи, чи то Росії, де народ стоїть, просто стоїть, вистоює свої права. Колише спокій. Що з того вийде? Боротись — так, демонструвати — звісно, але просто так стояти? Як довго? І чого чекати?

Чому якраз це стояння на снігу полонило увагу світу, того самого, що мовчав під час голоду, ста-

лінського терору, Биківні і Батурина, Соловків? Навіть Чорнобиль і самостійність не зрушили його до того, щоб зрозуміти наявність України. Аж світ заговорив про Україну блакитно-жовту тільки в помаранчевій заграві.

Безперечно, можемо сказати, що жоден із теперішніх чи майбутніх теоретиків не стояв довго на снігу, та й не стоятиме, навіть якщо знову в якійсь країні відтвориться ней — як називають подібні акції в науковій літературі — сценарій. Інтелігенти, інтелігенція бере участь в політичних акціях радше символічно, ніж реально. Це не означає, що символічні акції неважливі. Навпаки, для історика чи читача майбутніх днів символи промовлятимуть за зниклу реальність. Для інтелігенції значення феномену Майдану дозріває повністю при озвученні, при артикуляції дії. Правдоподібно, що з часом Майдан стане досягненням тої інтелігенції, що писатиме про події, а не мас, що стояли на Майдані. До деякої міри це вже й трапляється.

Чи інтелігенція може вважати Майдан своїм витвором та досягненням? Чи Європа зрозуміла і сприйняла Україну, коли Україна заговорила мовою європейського дискурсу і дії, а не поновним наріканням на долю чи геостратегію? Чи інтелігенція в Україні остаточно заговорила по-європейськи, без зайвого голосіння?

Що, властиво, є інтелігенція? Відносне поняття, залежне від часу, предмета та підмета. Від виразу обличчя, від інфекції, а в українській мові ще й від закінчення — інтелігенток, інтелігентщина не вимагають іншої реакції, як помах руки. Само собою, кожен інтелігент має свою дефініцію, але можемо погодитися щодо загальних характеристик цієї групи. Це освічені одиниці з формальною або неформальною освітою, яким не надто залежить на матеріальному добробуті, а радше на осмисленні себе і свого довкілля. Звичайно, інтелігенція перебуває в опозиції до зорганізованих форм влади, висловлює свої погляди, але рідко проводить відкрити війну з владою. Коли проводить таку війну, то або програє, або сама перетворюється на владу. Інтелігенції звичайно приписуємо віру в оптимістичне майбутнє, в матеріалізм і в раціональну або принаймні зорганізовану науку. Інтелігенти виступають проти вузької спеціалізації і стратифікації як праці, так і життя.

Російська інтелігенція часто стає мірилом інтелігенції взагалі, тому й інтелігенціям різних народів приписують характеристики російської інтелігенції XIX — XX віків. Тобто інтелігентів вважають, окрім їхньої висловленої любові до народу і демократизму з переважаючим центра-

лістичним ухилом, відчуженими від народу. Інтелігенцію характеризує народництво і почуття відчуження від народу, заангажованість і невміння практично провести свої програми. Більшість коментаторів про інтелігенцію (декого з них можна назвати істориками культури, хоч у західному розумінні культура не має того вишліфовано-елітарного значення, що в Східній Європі) так і бачили інтелігенцію, незалежно від того, чи вони її сприймали позитивно чи негативно. Інтелігенція переконана у правоті своїх поглядів і готова переконувати інших.

В Україні діє Конгрес української інтелігенції; є новітня інкарнація Просвіти, прототип якої розвинули чехи в XIX ст. як засіб проти онімечення; є клуб еліти інтелігенції, який засідає щомісяця в Будинку вчителя у Києві; є будинки культури для загалу публіки, а не тільки для професіоналів, врешті, є дні науки — цей банкет для інтелігенції. Пересічний українець на запитання, хто брав активну участь у подіях на Майдані, відповість без роздумів — студенти й інтелігенція. Характеризувати студентів легко. Це молодь — незалежно від того, чи вчиться в університетах, чи тільки за віком має там бути, і дорослі, яким комфортно думати, що вони перебувають в молодіжному середовищі. З інтелігенцією тяжче, хоч кожен стрічний житель України не тільки знає, що є інтелігенція, але здивується, як можна навіть ставити таке запитання. Інтелігенція — таке ж поняття, як гарна погода, добра їжа чи чоловіча краса — знаєш, як бачиш, а описати не можеш.

У Європі годі обійтись без інтелігенції, а в Східній Європі і поготів. Тут можна легко заводити розмову про інтелігенцію, і ніхто не вимагатиме від вас уточнення терміна. Всі-бо знають, хто і що та інтелігенція. І відразу скажеш, що вам зтою інтелігенцією можна зробити. Інтелігенція як ідентифікована частина народу особливо важлива в Росії. Не визубривши кільканадцять томів про й проти інтелігенції — не зрозумієш історії Російської Імперії. Ну, а якщо треба так дивитись на Росію, то, само собою, силою наукового *осмозу*, такий підхід виправданий щодо України. Звісно, поширена думка, тому-то й прийнята за правдиву.

Для американців інтелігенція — не самозрозуміле поняття. В Америці — тобто в США — термін «інтелігенція» — не ключ до розуміння історичного розвитку країни. Америка розвивалася завдяки іншим русійним силам. Пізніше поняття інтелігенції пов'язувалося з просоветськими радикалами 1920-х рр. (Свідомо не вживаю слова «радянських» або «прорадянсь-

ких» прихильників, оскільки розуміння федеративної системи в ССРСР серед американської еліти не було.) Ще в 1960-х роках англословні історики Росії мусили обширно пояснювати це слово навіть університетській публіці. Тому нам, американцям, тяжко сприймати інтелектуалізовані, а не прямі описи дій. Інтелектуально налаштована критична американська публіка — тобто інтелігенція — не полонила загалом американців аж до наших днів, про що згодом.

Звідки взялося європейське поняття інтелігенції?

Як історія будь-яких племен, походження поняття інтелігенції заховане у млі сьогодні вже порохнявіючої полеміки раннього XVIII віку. Німці кажуть, що поняття і слово придумали вони, росіяни ж проти, бо чийого ж в Росії пролилося найбільше чорнила на тему того, хто інтелігенція і чи позитивна вона, чи абсолютно нікудишня, а то й деструктивна сила.

У сучасному світі спопуляризував поняття інтелігенції емігрант зі Східної Європи Людвіг Бернштейн-Неміровський, який увійшов в історичну науку як Сер Люї Немір. У 1946 р. він виголосив доповідь, що стала невеликою книжкою підзаголовком: «*1848—революція інтелектуалів*». Історик намагався повернути зруйнованій Європі почуття власної гідності, віри у свої власні сили, щоб привернути втрачену гордість саме Європи. Мовляв, інтелігенція, науковці і творці культури таки вибороли демократію у змаганні з тиранами зметених імперій, і зробимо це знову. Згодом Ісаїя Берлін, ще один східноєвропейський інтелігент, народжений у Ризі, але російськомовний, що став тьютором — високої класи репетитором — у святая святых британської освіти, Оксфорді, на своїй особі показав усі прихильні риси інтелігенції — любов до народу, прогресу, демократії, цікавих розмов з дотепною критикою влади і тих, хто друкує нудні книжки. Берлін друкував мало, але цікаво, і він мав сильний вплив на студентів. (До деякої міри, хоч посмертно подібний вплив в Україні мають тих кілька есе пера Івана Лисяка-Рудницького. Не дивно отже, що одну зі своїх небагатьох праць Лисяк присвятив революціям 1848 р.)

Революції 1848 р. — це свого роду європейський Майдан без зорганізованості та стійкості. Результати революції 1848 р. — а їх було кілька — не надто полонили увагу як істориків, так і загалом читацької публіки. Але від 1829 р. в Європі відбувались майже революційні п'ятирічки, що виводили інтелігенцію та студентів на вулиці столиць Європи. Описи старих режимів підто-

чували їхню владу, і держави слабшали, імперії розпадались. І хоч серце Росії не допускало революцій, верхівка Російської імперії таки підпадала під вплив європейських революцій на своїх новозавойованих західних територіях. Поляки, серед яких були і свідомі українці, повставали кількаразово проти окупаційних режимів. Ті повстання мали вплив на російську інтелігенцію, хоч цей вплив, на відміну від оспіваного впливу декабристів, не витворив свого міфу, а був радше підсвідомо притишений сильнішим, не артикульованим патріотизмом великого народу. Приклад, що інтелігенція, навіть її жменька, може все ж вплинути на події, був достатньо сильним, щоб створити російських радикал і в-інтелігентів середини XIX ст., людей, що вірили в силу людини, людського бажання добра і вміння пізнати правду та доброту власними зусиллями і наукою. Ці люди витворили позитивний імідж Росії на Заході, якого навіть Сталін не міг знищити і з якого росіяни користають досі.

Англійська імперія, як і Російська, вважала себе відмінною від Європи, країною солідною, яка, на відміну від Росії, не підпадала під анархічні революційні рухи. Вона змінювалась статечно, бізнесово, приховуючи свою брудну білизну в солідні меблі. Але вона була імперією, яку треба було адмініструвати. Більшою мірою, ніж інші європейські імперії (Франція, Данія), англійці наймали на державну службу випускників своїх оспіваних коледжів, молодших синів землевласників, які на своїх колоніальних постах бачили такі надужиття державної влади, що почали активно виступати проти власної імперії. Наведу лиш один приклад — Джордж Орвел, якого пам'ятаємо за його драматичне представлення тоталітаризму, далеко до написання «*Колгосту Тварин*» виступав проти англійського імперіалізму і класово-економічної стратифікації. Виступом проти колоніалізму своїх держав західноєвропейська інтелігенція врятувала чесність власної інтелігенції. Деколонізація західних імперій була кривавою й болючою, але вона відбулась. Важливо, що в процесі деколонізації був наявний значний інтелектуально-етичний компонент, тобто західна інтелігенція брала активну участь у процесі звільнення інших народів від політичного гніту своїм власним народом. Не вважаючи себе інтелігенцією, англійська інтелігенція попри все продовжувала — вдало — європейську демократичну традицію інтелігенції 1848 р.

Що ж діялося в Російській імперії?

Декабристи стояли на снігу, чекаючи провідників — майже в століття створення Російської імперії, яка в 1709 р. замінила московське царство, і за двісті років до українського стояння на снігу. До деякої міри революція декабристів — це радше черговий царський переворот, останній з черги таких переворотів XVIII ст. Самі декабристи не відіграли такої важливої ролі, як пам'ять про них, що перетворила історію на культ декабристів. Результат тотального ембарго на інформацію про опозицію призвів до глорифікації приписаних радикальних поглядів (наприклад, Радішева чи Сперанського), відщепленості інтелігенції від народу, почуття вини перед народом, політичного максималізму і його предтечі — світоглядно-філософічного доктринерства.

Гарматним м'ясом російської інтелігенції (як і, до речі, західної інтелігенції) були студенти, які в імперії так розвинули студентський політичний рух, що й самі почали виступати проти політичної активності студентів. Не знаючи поглядів своєї інтелігенції, росіяни то позолочували її, то таврували, але не вивчали, бо уряд забороняв доступ до інформації про своїх інтелігентів. У результаті російська інтелігенція виступила проти себе самої, тобто проти обмеженого і непрактичного світогляду, гучними збірниками, які так і залишилися відомими тільки серед тих, хто їх писав, і тих, хто їх критикував. На відміну від англійських критиків політичного радикалізму, росіяни не провели критичного аналізу, що таке імперія і який вплив націоналізму на них самих. Мало хто із західних науковців звертав увагу на кризу російської інтелігенції 1890-х рр., яка завершилась не «вехами» (тавруванням революційного демократизму), а «сменами вех» — прийняттям СССР як продовження Росії і носія російських вартостей. «Вехи» — найбільш поширена зі збірок, які намагалися простежити вплив інтелігенції на політичний розвиток Росії, посирила глорифікацію Держави, Нації й Імперії.

Заразом дискусії про інтелігенцію знищили віру в інтелігенцію й в деякій мірі спричинили — принаймні недостатньо вдало перешкодили — знедоленню власного і сусідніх народів комуністичними тиранами. Інтелігенція вирішила, що вона безсила, а народ у своїй мудрості правий, пітримуючи владу. В 1990-х рр. російська інтелігенція повторила свою історію — знову без аналізу імперії і знову із сумними результатами. Можемо тільки згадати Солженіцина, якого американська університетська публіка сприй-

няла за демократа, щоб швидко розчаруватися в його розумінні демократизму. Російські ліберальні дисиденти, як-от Павел Літвінов, Борис Шрагін та інші, не здобули ані опори вдома, ані слави за кордоном. Залишилися як зразки шляхетної — і безсилої — російської інтелігенції. А російська інтелігенція у своєму загалі, на відміну від англійців чи навіть французів, не звернула належної уваги на проблему імперії. І досі не бачить себе як носія імперських вартостей.

Революції 1848 р. були революціями поетів і романтиків, що гинули з поезією на устах. Революції не вдавались, але ідеали мирної демократії наростали практичними можливостями. Політики висміювали поетів-патріотів за невдачі, але поети навчилися піарити. Німці остаточно створили державу кров'ю та залізом, а не романтичними закличками. Поляки та інші слов'яни також не обмежувалися поезією, а почали творити просвіти, кредитні спілки та інші досить практичні організації. Західні інтелектуали (у тому числі Фройд, народжений у прикарпатській Тисьмениці, у якого не було сумнівів у своїй європейськості) розчаровувалися як у політиці, так і в філософії, перетворюючи першу на радикалізм, а другу — на психологію, соціологію, а згодом на маркетинг і десижен саєнсес. На Заході інтелігенція переставала бути рушієм нації і перетворилася на практичних творців держави, суспільства і культури.

На сході Європи держави намагалися контролювати інтелігенцію, нищили її або кооптували. І хоч ми говоримо про технічну інтелігенцію, і хоч в СССР створили термін творчої інтелігенції, доба вільної, аматорської інтелігенції минула. Російська інтелігенція сьогодні вже не вперше демонструє свою безсилість. Сучасний технологічний світ вимагає професійності навіть серед аматорів, і Майдан по-дорослому відгукнувся на цю вимогу.

Америка, тобто США, свою інтелігенцію відсилала або в літературу, або в церкви (різноманіття яких, мабуть, не перевершене ніде в світі), в журналістику або в університети. Тип інтелігента для американця насмішкуватий, ексцентричний, або політично, або емоційно нестабільний. Для пересічного американця інтелігент — не американець. Американець — діловий, простий, «свій мужик». Америка політичної заангажованості, палких слів і палких розмов, малих і більших демонстрацій, символіки тощо — ніколи не завоювала собі гучного місця серед загалу. Мала американська інтелігенція з презирством (ну і з заздрістю) і досі

дивиться на успіхи «селебритіз», тих, у кого гучна слава, публічне визнання і, звичайно, гроші.

Так чи інакше американська інтелігенція також розчарувалась у силі радикального соціалізму. Правдиве лице комунізму, остаточно беззаперечні докази гнилої ССРСР, врешті, й досі незрозуміла тенденція народу час до часу активно підтримувати тиранів — все це призвело американських радикалів вслід за своїми європейськими колегами до розчарування у всесиллі політичної ідеології. Інші американці-інтелігенти, однак, у той самий час відкрили свою версію консерватизму і, що важливіше, захопилися таким підходом. Неоконсерватизм у сучасній Америці має всі ознаки замкненого інтелігентського думання. Неоконсерватисти, злучившись з релігійними неофітами, створили сучасну хвилю політичного та інтелектуального псевдоконсерватизму в США. Дехто навіть нарікає, що в США тепер ідеологи мають більший вплив, ніж колись так звані опоненти комунізму. Політичні дискусії в США, які зазвичай були — хоч дуже гострі — зверненими на практичні справи, тепер частіше торкаються філософічних вартостей, мети життя, етичних норм поведінки. Результат — це боляче поділена країна. Сучасна популярна громадська дискусія в США нагадує східноєвропейські роздуми про ідентичність, національний характер, суспільні вартості, етичні принципи (що не стоїть на перешкоді грандіозних фінансових скандалів). Коротко сказавши — в СІЛА нарешті є криза інтелігенції.

При чому тут Україна? На мою думку, головним питанням в історії України є не чому Україна не втримувала незалежності, а яким чином цей народ таки зумів залишитися народом. Просто - що, власне, змушувало українців втриматися при українстві? (Звісно, не всім, але достатній кількості, щоб не стати, як казала колись Ліна Костенко, інками.) Українська інтелігенція була напрочуд практичною і не відчуженою від народу. Та й не нехтувала владою, якщо могла її досягти. Ця практична сторінка української історії, на жаль, таки й досі не вивчена. Можна б сказати, що й саме питання ще не поставлене.

Американці тепер люблять писати, скільки грошей пішло на всіляку підтримку демократичних ініціатив в Україні. Порівняно з Росією, Єгиптом і тепер Іраком, це крапля води. Але та крапля, на відміну до ситуації в тій же Росії, достатня, щоб відтворити свої власні джерела і свої

рослини. На Майдані стояла не інтелігенція, не тренери, не менеджери, не нові українці, а таки народ. Студенти і молодь — а це одне й те саме у політичних руках — були своїми власними панями, а не надією тої чи іншої групи. Тобто — молодь вибирала свої Крути, а не йшла за наказом згори, щоб повторити своїм коштом героїзм. Радше, молодь поступила дуже по-дорослому, тобто вдало.

Американці, що вивчали російську інтелігенцію, не можуть відразу сприйняти того факту, що інтелігенція в Росії і Україні — не одне й те саме явище.

В Україні, навіть в часи імперії, інтелігенція не відчувала відірваності від народу. Програмні статті, правда, писані гучнословно, але розглянувши реальні програми, навіть таких ультраорганізацій, як галицька Організація Українських Націоналістів міжвоєнного періоду, вражає практичність цілей. ОУН хоче таки уможливити сільським хлопцям вихід із села, можливість суспільного та економічного розвитку, а робить це словами, які вивчили в школі, словами романтичної інтелігенції. Це і є спосіб діяння всіх пригноблених груп, і треба тільки більш прискіпливо глянути не тільки на їхні писані гучномовні цілі, а й на те, що вони роблять практично, щоб побачити Майдан в історії українських громадських організацій і так званих політичних партіях. (Так званих, бо правдиві партії можуть існувати тільки у самостійній державі, а така досі тривала надто недовго, щоб вони розвинулись повністю.) Фахові силовики, політики, бізнесмени і всі ці сірі бюрократи зрозуміли свою спорідненість не з організаціями, а з народом.

Сучасній американській інтелігенції, особливо тим, хто вивчав ССРСР, тобто засадничо Росію, тяжко зрозуміти, що Майдан — це не результат якихось програм чи планових технологій, а втілення народу, якому остаточно вдалося, за словами, приписаними Мазепі, потягнути в один гуж. Вони бачать в Майдані не тріумф демократії, тих принципів 1848 р., що ще не знав про тоталітаризм, не народу, що поборов тоталітаризм у собі, а радше звичайне геополітичне протистояння США з Росією (Союзом). Вони стали замкненими інтелігентами, що не можуть вийти поза коло власного мислення.

Сучасна українська інтелігенція натомість переломила світоглядovu обмеженість і показала політичну вмільсть, толерантність та витривалість. Майдан не слід вважати продуктом інтелі-

генції чи будь-якої іншої групи. На Майдані зруйнували берлінський мур внутрішнього страху.

Тепер треба тільки чекати, чи свято Майдану зможе перевестись у конкретні будні, чи — не дай Боже — залишиться джерелом для міфів і

теорій чи врешті стане тільки символом, яких і так багато в історії України.

Майдан був вдалою акцією. Подальша історія покаже, чи ініціатива продовжиться, чи перейде у ще одну інтерпретацію інтелігенції для інтелігенції.

Martha Bohachevska-Khomiak

HALLOPING THROUGH EUROPE TO MAJDAN WITH INTELLIGENTSIA

The article is dedicated to the essential characteristics of the intelligentsia of XIX— XX centuries. The main accent is the role of the Ukrainian intelligentsia during the «Orange Revolution» in Ukraine in 2004.